



НАРОДНИ МУЗЕЈ
ЧАЧАК

Чачак, 2014.

Тридесет година археолошких истраживања (1984 - 2014)

ГРАДНА НА ЈЕЛНЦИ

Уредили Михаило Милинковић и Перица Шпехар



Изложбени каталози

18



НАРОДНИ МУЗЕЈ
ЧАЧАК

Издавач / Publisher
Установа културе од националног значаја / Cultural Institution of National importance
НАРОДНИ МУЗЕЈ ЧАЧАК / THE NATIONAL MUSEUM IN ČAČAK
Цара Душана 1 · 32000 Чачак / 1, Cara Dušana street, 32000 Čačak
www.cacakmuzej.org.rs

ГРАДИНА НА ЈЕЛИЦИ. ТРИДЕСЕТ ГОДИНА АРХЕОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА (1984-2014)
GRADINA ON JELICA, THIRTY YEARS OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCH (1984-2014)

Аутор изложбе / Author of the exhibition
Проф. др Михаило Милинковић / Prof. Dr. Mihailo Milinković

Каталог изложбе уредили / Exhibition catalogue edited by
Проф. др Михаило Милинковић, Доц. др Перица Шпехар / Prof. Dr. Mihailo Milinković, Asst Prof. Dr. Perica Špehar

Аутори текстова / Text authors
Делфина Рајић, Александар Булатовић, Михаило Милинковић, Марко Капларевић, Милоје Васић, Снежана Ферјанчић, Перица Шпехар, Вујадин Вујадиновић /
Delfina Rajić, Aleksandar Bulatović, Mihailo Milinković, Marko Kaplarević, Miloje Vasić, Snežana Ferjančić, Perica Špehar, Vujadin Vujadinović

Аутори каталогских јединица / Authors of catalog entries
Александар Булатовић, Александар Сајал, Весна Бикић, Вујадин Вујадиновић, Драган Ђирковић, Дејан Радичевић, Милоје Васић, Марко Капларевић, Михаило Милинковић, Милан Миловановић, Милица Радишић, Перица Шпехар, Станка Вукојевић, Соња Стаменковић, Снежана Ферјанчић /
Aleksandar Bulatović, Aleksandar Sajdl, Vesna Bikić, Vujadin Vujadinović, Dragan Ćirković, Dejan Radičević, Miloje Vasić, Marko Kaplarević, Mihailo Milinković, Milan Milovanović, Milica Radišić, Perica Špehar, Stanka Vukojević, Sonja Stamenković, Snežana Ferjančić

Рецензенти / Reviewers
Др Ивана Поповић, научни саветник, др Гордана Јеремић, научни сарадник / Dr. Ivana Popović, research advisor and Dr. Gordana Jeremić, research associate

За издавача / Publisher's representative
Делфина Рајић - директор Народног музеја у Чачку и главни и одговорни уредник издања Народног музеја у Чачку /
Delfina Rajić - Director of the National Museum in Čačak and Editor in Chief of Museum publications

Дизајн каталога / Design
Мијодраг Тутуновић, Дизајн студио "Тригон" Чачак / Mijodrag Tutunović, Design studio "Trigon", Čačak

Конзервација / Conservators
Слободан Дрча, † Зорица Јовановић, Милун Мијатовић, Дејан Петровић, Слободан Богојевић /
Slobodan Drča, † Zorica Jovanović, Milun Mijatović, Dejan Petrović, Slobodan Bogojević

Лектор и коректор / Proofreader
Слободан Николић / Slobodan Nikolić

Преводац / Translator
Александра Калкат / Aleksandra Calcutt

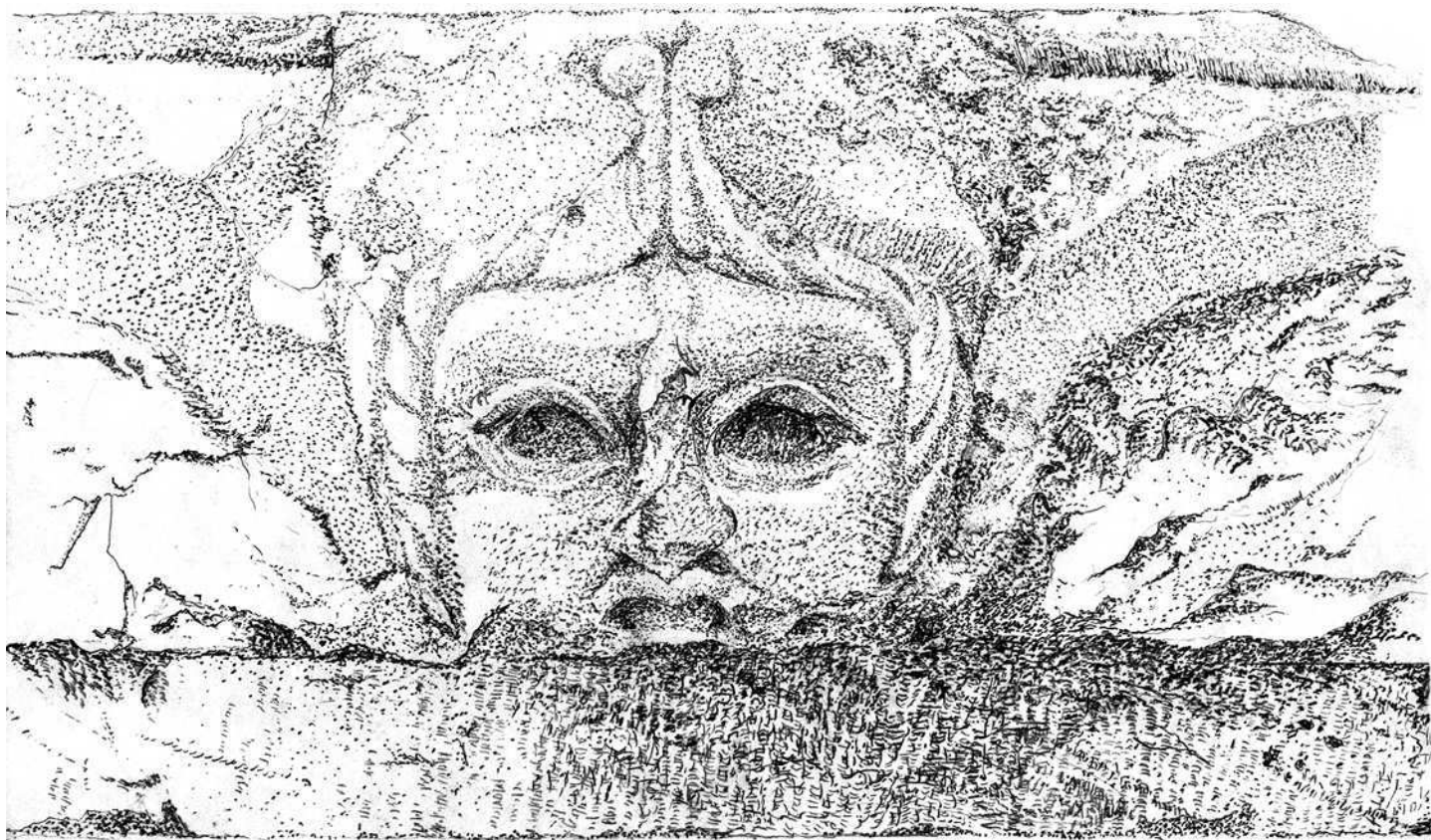
Фотографије / Photographs
Марко Бојовић, Михаило Милинковић, Небојша Борић, Земаљски музеј у Сарајеву /
Marko Bojović, Mihailo Milinković, Nebojsa Borić, The National Museum (Zemaljski Muzej) in Sarajevo

Графичка припрема и штампа / Graphic layout and print
Мијодраг Тутуновић, дизајн студио "Тригон" / Mijodrag Tutunović, Design studio "Trigon"

Техничка реализација / Technical support
Дејан Аџемовић, Марко Бојовић, Слободан Богојевић, Дејан Петровић, Вујадин Вујадиновић /
Dejan Adzemović, Marko Bojović, Slobodan Bogojević, Dejan Petrović, Vujadin Vujadinović

Тираж / Number of copies
300

ISBN 978-86-84067-54-0



Градина на Јелици

Тридесет година археолошких истраживања
(1984-2014)

Gradina on Jelica Mountain. Thirty Years of Archaeological Research
(1984-2014)

Уредили Михаило Милинковић и Перица Шпехар
Edited by Mihailo Milinković and Perica Špehar

Чачак, 2014.
Čačak, 2014.

САДРЖАЈ

<i>Делфина Рајић</i> Градина на Јелици или одгонетање једне легенде	7
<i>Александар Булајић</i> Праисторијски налази са Градине на Јелици	13
<i>Михаило Милинковић</i> Градина на Јелици, регионални центар на северу Источног римског царства	17
<i>Марко Кајларевић</i> Архитектонска пластика и живопис са Градине на Јелици	53
<i>Милоје Васић</i> Коментар новца нађеног на Градини на Јелици	59
<i>Снежана Ферјанчић</i> Епиграфски споменици са Градине на Јелици	61
<i>Перица Шићхар</i> Рановизантијска утврђења у околини Јелице	67
<i>Милоје Васић</i> Допринос истраживања Градине на Јелици проучавањима ране Византије у Србији	75

КАТАЛОГ НАЛАЗА	79
Праисторијски период	81
Римски период	91
Рановизантијски период	95
- Функционални делови одеће и накит	
- Предмети од кости, рога и слоноваче	
- Опрема куће	
- Алат и прибор	
- Новац и мерни инструменти	
- Керамика	
- Пластика и сликана зидна декорација	
- Натписи	
Раносредњовековни период	183
Околна утврђена насеља	187
 <i>Вујадин Вујадиновић</i>	
Библиографија коришћених радова	195
 <i>Михаило Милинковић</i>	
Градина на Јелици. Тридесет година археолошких истраживања (1984-2014) - Резиме	207
 <i>Mihailo Milinković</i>	
Gradina on Jelica Mountain. Thirty Years of Archaeological Research (1984-2014) - Summary	211

Списак аутора потписаних иницијалима

- АБ - Александар Булатовић
- АС - Александар Сајда
- ВБ - Весна Бикић
- ВВ - Вујадин Вујадиновић
- ДБ - Драган Ђирковић
- ДР - Дејан Радичевић
- МВ - Милоје Васић
- МК - Марко Капларевић
- ММ - Михаило Милинковић
- МлМл - Милан Миловановић
- МР - Милица Радишић
- ПШ - Перица Шпехар
- СВ - Станка Вукојевић
- СС - Соња Стаменковић
- СФ - Снежана Ферјанчић

Епиграфски споменици са Градине на Јелици

Градина на планини Јелици код Чачка убрја се међу најзначајније рановизантијске локалитете на тлу Србије и Балканског полуострва. Утврђено насеље вероватно је изграђено у првој половини VI века, у оквиру Јустинијанове обнове постојећих и изградње нових фортификација и градова на простору Илирика.¹ На Градини су, почевши од друге половине XIX века, пронађена двадесет три епиграфска споменика.² Иако је углавном реч о фрагментима, њихов значај лежи у томе што осветљавају поједине аспекте историје Чачка и околине у римско доба.

Први епиграфски споменик откривен на Градини на Јелици био је један жртвеник посвећен богињи Дијани. Пронашао га је секретар Окружног чачанског начелништва, преписао и о томе обавестио Друштво српске словесности. Јанко Шафарик је 1865. године на свом архео-

лошком путовању посетио Градину, али поменути натпис није успео да пронађе. Претпоставио је да су га однели сељаци да би га употребили приликом изградње неке куће. Данас је сачуван само цртеж који је Шафарик објавио у свом извештају.³ На Градини на Јелици пронађен је још један жртвеник Дијани, посвећен здрављу неког Максима (кат. бр. 248). Прецизна година није позната. Једино се зна да је до 1958. године служио као праг у кући Петра Шипетића у селу Граб. Потом је пренет у Народни музеј Чачак где се и данас чува.⁴

Већина епиграфских споменика на Градини на Јелици откривена је у току систематских археолошких истраживања локалитета током последњих деценија XX и прве деценије XXI столећа. Највећу групу чини петнаест фрагментата различитих облика и димензија из цркве „А“. Они су пронађени 1986. године, у северном делу презбитеријума, у слоју шута, изнад суб-

¹ О Градини на Јелици упоредити: Milinković, 2001, 71–133; Милинковић, 2010.

² Ферјанчић, Јеремић, Гојгић, 2008, кат. бр. 1, 3, 4, 13, 21, 24, 25, 27–36, 38–43.

³ Ферјанчић, Јеремић, Гојгић, 2008, кат. бр. 4.

⁴ Ферјанчић, Јеремић, Гојгић, 2008, кат. бр. 3.

струкције пода.⁵ Можда им треба придружити још један одломак који је са Градине пренет у Народни музеј Чачак.⁶ Два епиграфска споменика пронађена су током археолошких истраживања цркве „С“. Један жртвеник откривен је 1988. године у пролазу источног зида, заједно са уломцима црквеног намештаја (кат. бр. 249). Пошто је исечен због секундарне употребе, име божанства није сачувано, као ни име дедиканта нити назив легије у којој је служио као конзуларски бенефицијар.⁷ Одломак другог жртвеника, посвећеног богињи Дијани (касније прерађен у базу за стуб) (кат. бр. 237), пронађен је 1994. године, у шуту источно од олтарског простора цркве „С“.⁸ Археолошка истраживања на Градини из 2007. године изнела су на светлост дана одломке три натписа откривена у шуту објекта VI.⁹ Сви епиграфски споменици пронађени током систематских истраживања Градине на Јелици данас се чувају у Народном музеју у Чачку.

Већину епиграфских споменика са Градине на Јелици није могуће прецизно датовати. У неким случајевима време њиховог настанка може се приближно одредити на основу облика слова или података у самим текстовима. Једини прецизно датовани споменик јесте одломак натписа од беличастог кречњака из Објекта VI, нађен 2007. године.¹⁰ У другом и трећем реду била

су уклесана имена конзула Максима и Албина. Марко Нумије Сенекион Албин и Марко Легије Максим Емилијан вршили су дужност епонимних конзула 227. године.¹¹

Када је реч о датовању епиграфских споменика са Градине на Јелици, посебну целину чини петнаест одломака из цркве „А“.¹² Судаћи према палеографским одликама, они припадају периоду позног Римског царства. Поједина слова карактеристична су за латинске натписе настале после друге половине или краја III века. То су:

- слово А, са сломљеном попречном цртом, које се јавља крајем III или почетком IV века, среће се и на хришћанским натписима IV и V века;

- слово G са другом цртом спуштеном косо надоле, посведочено је и на хришћанским натписима IV и V века;

- слово M, чије су друга и трећа црта спојене изнад доње линије реда, јавља се од друге половине III века;

- слово N, чија друга црта полази косо надоле нешто ниже од врха прве, карактеристично је и за хришћанске натписе;

- незнатно издужено слово O такође је карактеристично за хришћанске натписе;

- слово R, чија је друга црта затворена у горњој трећини вертикалне хасте, а трећа црта је врло дуга и косо спуштена надоле, такође је карактеристично за хришћанске натписе;

⁵ Милинковић, 1986, 52; Ферјанчић, Јеремић, Гојгић, 2008, кат. бр. 25, 27–29, 31–35, 38–43.

⁶ Милинковић, 1986, 52; Ферјанчић, Јеремић, Гојгић, 2008, кат. бр. 24.

⁷ Милинковић, 1988, 69; Ферјанчић, Јеремић, Гојгић, 2008, кат. бр. 13.

⁸ Фејанчић, 1995, 181; Ферјанчић, Јеремић, Гојгић, 2008, кат. бр. 1.

⁹ Ферјанчић, Јеремић, Гојгић, 2008, кат. бр. 21, 30, 36.

¹⁰ Ферјанчић, Јеремић, Гојгић, 2008, кат. бр. 21. Читање

натписа ревидирала је и поправила Лома, 2008, 190–192.

¹¹ Лома, 2008, 192.

¹² Ферјанчић, Јеремић, Гојгић, 2008, кат. бр. 25, 27–29, 31–35, 38–43.

- слово V, чије су косе црте при дну спојене изнад доње линије реда, такође је карактеристично за хришћанске натписе.¹³

Описани облици слова указују да би фрагменте из цркве „А“ требало датovati у IV или V век, те да је вероватно реч о одломцима хришћанских натписа.

У случају два жртвеника посвећена богињи Дијани могуће је одредити само *terminus post quem*, тј. време после кога су морали настати. Први споменик (кат. бр. 248), који је Ј. Шафарик 1865. године тражио на локалитету, посветио је Тит Статије Криспин, декурион коњаника друге кохорте Делмата (*cohors II Delmatarum*).¹⁴ Ова јединица је основана 169. или 170. године, на самом почетку маркоманских ратова Марка Аурелија. Римском царству, пре свега провинцијама на средњем и доњем току Дунава и на Балканском полуострву, али и северној Италији, претила је опасност од варварских племена (Квада, Маркомана, Јазига и Костобока), а избила је и епидемија куге која је десетковала војне јединице. Марко Аурелије је због тога предузео опсежне мере за јачање војске и борбу против варвара. Оне су подразумевале и регрутацију латрона, тј. разбојника из Дарданије и Далмације.¹⁵ Међу јединицама које су тада основане била је и друга кохорта Делмата, посведочена на жртвенику са Градине. Због тога га треба датovati у време после 169. или 170. године. Владавину Марка Аурелија (160-181. године) треба узети и као *terminus post quem* за датовање Дија-

ниног жртвеника који се од 1958. године чува у Народном музеју у Чачку.¹⁶ На то указује царско гентилно име *Aurelius* које носе дедиканти овог споменика. Оно је у Далмацији пре владавине претпоследњег цара династије Антонина посведочено само једном, док је у каснијем периоду изузетно често.¹⁷

Одломци епиграфских споменика са Градине на Јелици осветљавају поједине аспекте историје Чачка и околине у римско доба. Ова област припадала је Далмацији и налазила се на самој граници са Горњом Мезијом. По свој прилици је улазила у састав територије муниципијума *Malvesiatium* који се идентификује са Висибабом код Пожеге, југозападно од Чачка.¹⁸ Епиграфски споменици са Градине на Јелици пружају податке о саставу војне посаде поменикуте пограничне области на истоку Далмације. На њима су посведочени један помоћни одред и један конзуларски бенефицијар. Помоћни одред је већ поменута друга кохорта Делмата, чији је декурион Тит Статије Криспин подигао жртвеник посвећен Дијани.¹⁹ Ова јединица је од друге половине II века чинила посаду пограничне станице која се налазила у Чачку или околини. Ту је могла бити доведена већ за време владе Марка Аурелија (после 170. године), када је заједно са првом кохортом Делмата (*cohors I Delmatarum*) градила бедеме Салоне.²⁰ На Градини је пронађен и један жртвеник чији је дедикант био конзуларски бенефицијар. Његово име, име божанства и назив легије у којој је слу-

¹³ О облицима слова упоредити: Петровић, 1975, 110–120. За хришћанску палеографију упоредити: Kaufmann, 1917, 453–455.

¹⁴ Ферјанчић, Јеремић, Гојић, 2008, кат. бр. 4.

¹⁵ Ферјанчић, Јеремић, Гојић, 2008, 16.

¹⁶ Ферјанчић, Јеремић, Гојић, 2008, кат. бр. 3.

¹⁷ Alföldy, 1969, 47.

¹⁸ Ферјанчић, Јеремић, Гојић, 2008, 11–12.

¹⁹ Ферјанчић, Јеремић, Гојић, 2008, кат. бр. 4.

²⁰ СІЛ III 1979, 8655=6374.

жио нису сачувани, јер је споменик, као што смо већ напоменули, исечен због секундарне употребе (кат. бр. 249).²¹ Гентилно име нашег војника, од кога су сачувана само слова *VL*, могло је гласити *Iulius* или *Ulpus*. Од назива легије сачуван је само први број – X. У питању би могла бити легија *XI Claudia*, стационарирана у Дуросторуму у Доњој Мезији, јер су њени бенефицијари посведочени и на другим натписима из Чачка и околине.²² У обзир долазе и панонске легије *X Gemina* (из Виндобоне) и *XIV Gemina* (из Карнунтума) које су редовно слале бенефицијаре на службу у Далмацију. Задаци конзуларских бенефицијара стационараних у области Чачка били су разнолики. Вероватно су имали полицијске дужности у оквиру којих су надгледали и прикупљање пореза и аноне, која се у III веку убирала од провинцијског становништва за снабдевање војске. У њиховој надлежности биле су и деонице путева који су се укрштали у области Чачка. Долину Западне Мораве пратила је саобраћајница која је повезивала руднике сребра у Домавији са једним од најзначајнијих путева у балканским провинцијама - долином Велике Мораве. Од ње су се у самом Чачку или околини одвајала два крака. Један је водио на север, ка рудницама на Руднику и Космају, а други на југ, преко Јелице, ка Ивањици. Конзуларски бенефицијари стационарани у области Чачка надгледали су поменуте деонице, старајући се о безбедности саобраћаја.²³

²¹ Ферјанчић, Јеремић, Гојгић, 2008, кат. бр. 13.

²² Ферјанчић, Јеремић, Гојгић, 2008, кат. бр. 2, 7.

²³ О војној посади Чачка и околине у римско доба упоредити: Ферјанчић, Јеремић, Гојгић, 2008, 15–18; о путевима упоредити: Васић, 1986, 27; Ферјанчић, 1995, 179–180; Ферјанчић, Јеремић, Гојгић, 2008, 18.

Епиграфски споменици са Градине на Јелици сведоче и о римским култовима поштованим у области Чачка и, посредно, о економској историји источне Далмације. На локалитету су до сада пронађена три жртвеника посвећена богињи Дијани. Један, о коме је већ било речи, подигао је Тит Статије Криспин, декурион друге кохорте Делмата.²⁴ Други жртвеник су за здравље свог рођака Максима посветили Аурелије Виктор, Аурелије Мемор и Аурелије Паулин.²⁵ Име дедиканта трећег споменика није у потпуности сачувано. Гентилно име је гласило Клаудије, а когномен *Niger*, *Nigellius* или *Nigellio*.²⁶ Споменицима са Јелице треба додати још два жртвеника посвећена богињи Дијани. Један је нађен у самом Чачку,²⁷ а други у његовој околини, можда баш на Јелици.²⁸ Узети заједно, они указују на постојање римских рудника у овој области. Дијана, чији је култ био изузетно раширен у Далмацији, често је поштована у рудничким реверима. Рудари у мајданима сребра сматрали су је симболом овог племенитог метала, јер је била повезана са месецом. Неки су у њој видели и божанство слично Мајци Земљи (*Terra Mater*), заштитници и покровитељки рудара. Треба напоменути да су трагови старог рударства откривени у подножју Јелице, у селу Горачићи. На ову средњовековну делатност у широј околини Чачка указују налази и топоними у области Такова, долини Дреновице и на

²⁴ Ферјанчић, Јеремић, Гојгић, 2008, кат. бр. 4.

²⁵ Ферјанчић, Јеремић, Гојгић, 2008, кат. бр. 3.

²⁶ Ферјанчић, Јеремић, Гојгић, 2008, кат. бр. 1.

²⁷ Ферјанчић, Јеремић, Гојгић, 2008, кат. бр. 9.

²⁸ Ферјанчић, Јеремић, Гојгић, 2008, кат. бр. 2.

северним обронцима Осоја. Могуће је да су ови рудокопи експлоатисани и у римско доба.²⁹

Један споменик са Градине на Јелици сведочи о становништву пограничне области око Чачка. Реч је о жртвенику који су, како смо већ напоменули, Дијани посветили Аурелије Виктор, Аурелије Мемор и Аурелије Паулин, за здравље свог рођака Максима.³⁰ Максим је по свој прилици припадао домаћем становништву Далмације. На то указује име његовог оца *Scenocalus* које се сврстава у илирски, прецизније, делматски ономастикон.³¹ Судаћи према именској формули, састављеној од личног имена и патронимика у генитиву (*Maximus Scenocali*), Максим није имао римска грађанска права.³²

За историју Градине на Јелици нарочито је занимљив један од одломака пронађених у цркви „А“. Реч је о фрагменту чији текст, распоређен у четири реда, гласи (кат. бр . 250):

[---]IC+[---]
[---]+STRVITA[---]
[---]NOMINE [---]
[---]++[---]

Текст је могуће реконструисати на неколико начина. Овде ћемо скренути пажњу на два предлога. Други и трећи ред могли су гласити: [--- co]nstruita (!) [in] nomine do[mini ?]. Друга могућност би била: [aede]m struit a [fundamentis | in] nomine do[mini] или [basilica]m struit a [fundamentis | in] nomine do[mini]. Предложене

²⁹ О рударству у области Чачка види: Симић, 1951, 34, 225, 303; Васић, 1986, 29–30; Ферјанчић, Јеремић, Гојгић, 2008, 19.

³⁰ Ферјанчић, Јеремић, Гојгић, 2008, кат. бр. 3.

³¹ Mayer, 1957, 313; Katičić, 1963, 274; Alföldy, 1969, 289.

³² Ферјанчић, Јеремић, Гојгић, 2008, 21.

допуне указују да овај фрагмент можда сведочи о изградњи цркве „А“ на Градини.³³

Почевши од друге половине XIX века, на Градини на Јелици пронађена су двадесет три епиграфска споменика. У мањем броју случајева реч је о појединачним налазима, док је већи број натписа откривен током систематских археолошких истраживања локалитета у последњим деценијама XX и првој деценији XXI века. Иако фрагментарни, епиграфски споменици са Градине сведоче о историји Чачка и околине у римско доба, пружајући податке о војној посади, економском животу, култовима и становништву.

³³ Ferjančić, 1995, 183, fr. 1; Ферјанчић, Јеремић, Гојгић, 2008, кат. бр. 43.

Библиографија наведених радова

Списак скраћеница:

Гласник САД	Гласник Српског археолошког друштва, Београд
DOC	A. R. Bellinger, <i>Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in Whittemore Collection, Anastasius to Maurice, 491-602</i> , Vol I, Washington D. C., 1966.
ЗРНМБ	Зборник радова Народног музеја у Београду
ЗРНМЧ	Зборник радова Народног музеја у Чачку
ИЧ	Историјски часопис, Београд
САН	The Cambridge Ancient History
LRBC II	R. A. G. Carson and J. P. C. Kent, <i>Bronze Roman Imperial Coinage of the Later Empire D. 346-498</i> , Part II, Spink and Son, London, 1965.
MIB I	W. Hahn, <i>Moneta Imperii Byzantini, Von Anastasius I. bis Justinianus (491-565)</i> I, Wien, 1973.
MIB II	W. Hahn, <i>Moneta Imperii Byzantini, Von Justinus II. bis Phocas (565-602)</i> II, Wien, 1975.
MIBE	W. Hahn, M. A. Metlich, <i>Money of the Incipient Byzantine Empire</i> , Wien, 2000.
RIC VII	P. Brunn, <i>Roman Imperial Coinage VII, Constantine and Licinius, A. D. 313-337</i> , London, 1966.
Споменик САН	Споменик српске академије наука, Београд

Aleksova, 1986.

B. Aleksova, The Early Christian Basilicas at Stobi, *Corsi di cultura sull' arte ravennate e bizantina* 33, Ravenna, 1986, 13-81.

Alföldy, 1969.

G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg, 1986.

Анђелковић, 1989.

Б. Анђелковић, Праисторијски налази са локалитета Јелица-Градина, *ЗРМЧ* XVIII, 1989, 81-86.

Анђелковић, 1990.

Б. Анђелковић, Праисторијске градине у околини Чачка, *Гласник САД* 6, 1990, 103-109.

Баван, Иванишевић, 2006.

Б. Баван и В. Иванишевић, *Iustiniana Prima – Царичин Град*, Лесковац, 2006.

Bikić, Ivanišević, 2012.

V. Bikić, V. Ivanišević, Imported pottery in the Central Illyricum – Case study: Caričin Grad/Iustiniana Prima, *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 42, Bonn, 2012, 41-49.

Bjelajac, 1990.

Lj. Bjelajac, La céramique et les lampes, in: *Caričin Grad II. Le quartier sud-ouest de la ville haute*, eds. B. Bavant, V. Kondić, J.M. Speiser, Belgrade-Rome, 1990, 161-190.

Bjelajac, 1996.

Lj. Bjelajac, *Amfore gornjomezijskog Podunavlja*, Beograd, 1996.

Bugarski 2012

I. Bugarski, On the Jánoshida type earrings and the seventh century Byzantine finds from the western Balkans, with a retrospective view of the Vajska (Vajszka) cemetery, in: *Thesaurus avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére – Archaeological studies in Honour of Eva Garam*, ed. Tivadar Vida, Budapest 2012, 233 – 254.

Булатовић, 2011.

А. Булатовић, Праисторијски хоризонти на локалитету Градина на Јелици код Чачка, *Гласник САД* 25/2009, 115-140.

Булић, 2003.

Д. Булић, Трагови средњовековне материјалне културе са локалитета Градина на Јелици, *ИЧЛ*, 2003, 153-204.

Булић, 2006.

Д. Булић, Манастир Илиње код Овчар Бање - рановизантијско и средњовековно утврђење, *ИЧЛIII*, 2006, 53-72.

Васић, 1986.

М. Васић, Нови римски натписи нађени у Чачку, *ЗРHMЧ XVI*, 1986, 23-34.

Веселичић, 2009.

М. Веселичић, Једна фибула са локалитета Соколица у Остри код Чачка, *ЗРHMЧ XXXIX*, 2009, 33-56.

Вулић, 1941-1948.

Н. Вулић, Извештај Др Јанка Шафарика из год. 1865 о његовом археолошком путовању, од 20. VIII 1865, *Споменик САН ХСVIII*, 257-268.

Vučić, 2003.

J. Vučić, Ranokršćanska kamena plastika Narone, у: *Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve*, ур. E. Marin, Zagreb, 2003, 199-214.

Гавриловић, 1988.

Е. Гавриловић, Налази стакла са Градине на Јелици, *ЗРHMЧ XVIII*, 1988, 87-102.

Гарашанин, Гарашанин, 1951.

М. Гарашанин, Д. Гарашанин, *Археолошка налазишћа у Србији*, Београд, 1951.

Dennis, 1985.

G. Dennis, *Three Byzantine Military Treatises*, Washington, 1985.

Dimitrov, 2012.

Z. Dimitrov, Two Figural Capitals from the Lat Antiquity in National Archaeological Museum – Sofia, у: *Ниш и Византија X*, ур. М. Ракоција, Ниш, 2012, 165-183.

Дмитровић, Радичевић, 2009.

К. Дмитровић, Д. Радичевић, *Касноантичка некропола у Чачку*, Чачак, 2009.

Драгачевац, 1870.

Драгачевац. Српско-народни календар за просту 1870. годину I, Београд, 1870.

Ердељановић, 1902.

Ј. Ердељановић, *Доње Драгачево – антропогеографска истраживања*, Београд, 1902.

Живановић 1852

Т. Живановић, *Писмо Томе Живановића*, Београд 8. октобар 1852, Архив Српске академије наука и уметности, Београд бр. 9068.

Живић, 2003

М. Живић, *Felix Romuliana. 50 година од њеног оснивања*, Зајечар 2003.

Ivanišević 2008

V. Ivanišević, Arhitektonska dekorativna plastika u Caričinom Gradu, у: *Francusko-srpska saradnja u oblasti arheologije*, ур. V. Ivanišević, Beograd 2008, 77-90.

Иванишевић, Радић, 2006.

В. Иванишевић, В. Радић, Византијски новац из Народног музеја у Београду, Београд, 2006.

Извештај о раду 1973.

Извештај о раду народног музеја у Чачку за 1973. год, *ЗРHMЧ IV*, 1973, 289-296.

Извештај о раду 1977.

Извештај о раду народног музеја у Чачку за 1977. год, *ЗРHMЧ VIII*, 1977, 229-238.

Јанковић, 1983,

Ђ. Јанковић, Рановизантијски Гамзиград, касноантички царски дворцац, у: *Гамзиград – касноантички царски дворцац*, ур. С. Ђелић, Београд, 1983, 98-113.

Jevtić, 1983.

М. Jevtić, 1983, *Keramika starijeg gvozdenog doba na centralnobalkanskom području*, Beograd, 1983.

Jeremić, 2004.

М. Jeremić, La sculpture architecturale de l'église de Bregovina (VI^e s. ap. J. C.) en Serbie du sud, *Сторинар LIII-LIV*, Београд, 2004, 111-137.

Јовановић, 1908.

К. Јовановић, Горње Драгачево, *Српски етнографски зборник* 11, Београд, 1908, 311-426.

Kanitz, 1892.

F. Kanitz, *Römische Studien in Serbien*, Wien, 1892.

Каниц, 1985.

Ф. Каниц, *Земља и становништво од римској доба до XIX века I*, Београд, 1985.

Katičić, 1963.

R. Katičić, Das mitteldalmatische Namengebiet, *Živa antika* 12, Skoplje, 1963, 255-292.

Kaufmann, 1917.

C. M. Kaufmann, *Handbuch der altchristlichen Epigraphik*, Freiburg im Breisgau. 1917.

Кондић и Поповић, 1977.

В. Кондић - В. Поповић, *Царичин Град. Утврђено насеље у византијском Илирику*, Београд, 1977.

Križanac, 2009.

M. Križanac, Glass from Early Byzantine Gradina on Mount Jelica (Serbia), in: *Late Antique/Early Byzantine Glass in the Eastern Mediterranean*, ed. E. Lafli, Izmir, 2009, 265-284.

Liebeschuetz, 2008.

J. H. W. G. Liebeschuetz, Administration and Politics in the Cities of the Fifth to the Mid Seventh Century: 425 – 640, in: *САН XIV*, 2008, 207-237.

Лилчиќ, 2002.

В. Лилчиќ, *Македонскиот камен за бојовије, христијаније и за животи по животије, том II*, Скопје, 2002.

Лома, 2008.

С. Лома, Два епиграфско-историјска прилога, *Стиларинар LVIII*, Београд, 2008, 189-196.

Лудајић, Поповић, Милинковић, 1986.

Н. Лудајић, С. Поповић. М. Милинковић, Резултати истраживања вишеслојног налазишта на локалитету Јеринин град - Горња Црнућа код Горњег Милановца, *ЗРМЧ XVI*, 1986, 81-93.

Мано-Зиси, 1955.

Ђ. Мано-Зиси, Ископавање на Царичином Граду 1949-1952 године, *Старинар* III-IV, Београд, 1952-1953, 127-166.

Марјановић-Вујовић, 1973.

Г. Марјановић-Вујовић, Два рана хришћанска полијелеја из Народног музеја, ЗРНМБ VII, 1973, 13-22.

Марковић, Петрашиновић, Михајловић, 1986.

О. Марковић, М. Петрашиновић, В. Михајловић, Резултати сондажних истраживања Стојковића градине у Вичи, *ЗРНМЧ* XVI, 1986, 67-74.

Mayer, 1957.

A. Mayer, *Die Sprache der alten Illyrer*, Wien, 1957.

Mercklin, 1962,

E. von Mercklin, *Antike Figuralkapitelle*, Berlin, 1962.

Милинковић, 1985.

М. Милинковић, Истраживања Јанка Шафарика у рудничком и чачанском округу и почеци археологије у Србији, *Гласник САД* 2, 1985, 74-80.

Милинковић, 1986а

М. Милинковић, Градина на Јелици, *ЗРНМЧ* XVI, 1986, 47-60.

Милинковић, 1986б

М. Милинковић, Рановизантијско утврђење на Лишкој Ђави код Гуче, *ЗРНМЧ* XVI, 1986, 61-66.

Милинковић, 1988.

Археолошка истраживања Градине на Јелици у 1987. и 1988. години, *ЗРНМЧ* XVIII, 1988, 61-80.

Милинковић, 1994.

Археолошка истраживања Градине на Јелици у 1989. и 1994. години, *ЗРНМЧ* XXIV, 1994, 49-60.

Milinković, 1995.

М. Milinković, Die Gradina auf dem Jelica-Gebirge und die frühbyzantinischen Befestigungen in der Umgebung von Čačak, Westserbien, *Antiquité tardive* 3, Paris, 1995, 227-250.

Milinković, 2002.

M. Milinković, Die Byzantinische Höhenanlage auf der Jelica in Serbien - ein Beispiel aus dem nördlichen Illyricum des 6. Jh, *Сџаринар* LI, Београд, 2002, 71-130.

Милинковић, 2004.

М. Милинковић, Археологија моде као археологија идентитета - неколико примера, у: *Ниш и Византија* II, ур. М. Ракоција, Ниш 2004, 185-195.

Milinković 2005

M. Milinković, s.v. Serbien, *Hoops Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* Band 28, Berlin 2005, 197-218.

Milinković 2008

M. Milinković, Die Spätantik-frühbyzantinischen befestigten Höhenanlagen in Serbien, in: *Höhensiedlungen zwischen Antike und Mittelalter von den Ardennen bis zur Adria*, Hrsg. H. Steuer, V. Bierbrauer, Berlin-New York 2008, 533-557.

Милинковић 2008

Извештај о резултатима археолошког ископавања Градине на Јелици у 2005. години, *Археолошки иреџлед н.с.* 2/3 (2004/5), Београд 2008, 74-77.

Милинковић 2010

М. Милинковић, *Градина на Јелици. Рановизантијски њраг и средњовековно насеље*, Београд 2010.

Milinković 2011

M. Milinković, Völkerwanderungszeitliche Funde und Befunde im heutigen Serbien unter besonderer Berücksichtigung von Gamzigrad, in: *Bruckneudorf und Gamzigrad. Spätantike Paläste und Großvillen im Donau-Balkan-Raum. Akten des Internationalen Kolloquiums in Bruckneudorf vom 15. bis 18. Oktober 2008*, Hrsg. G. v. Bülow-H. Zabeckly, Bonn 2011, 129-141.

Милинковић 2011а

М. Милинковић, Градина на Јелици – споменик од јавног интереса?, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 35, Београд 2011, 14-19.

Милинковић 2011б

М. Милинковић, Археолошка истраживања Градине на Јелици 2010. и 2011, са кратким освртом на кампање до 2009. године, *ЗРHMЧ* XLI, 59-90.

Миљинковић 2012

М. Миљинковић, Мрежа насеља и њихова структура на северу Илирика у 6.в. – археолошки подаци, у: *Византијски свет на Балкану, Књига II*, ур. Б. Крسمановић-Љ. Максимовић-Р. Радић, Београд 2012, 299-310.

Milinković 2013

М. Milinković, Frühchristliche Reliquiare und Kapseln aus Serbien, *Mitteilungen zur Christlichen Archäologie* 19, Wien 2013, 27-39.

Milinković 2014

М. Milinković, Die Neuformung des Landschaftsbildes und der Stadt im Nordillyricum des 6. Jahrhunderts, Fallstudie Jelica-Gradina, *Hortus Artium Medievalium* 29/1, Zagreb-Motovun 2014, 251-259.

Мишковић 1882

Ј. Мишковић, Јухор планина (географско-историјска скица), *Отаџбина* 10, Београд 1882, 548-561.

Николајевић Стојковић 1957

И. Николајевић Стојковић, *Рановизантијска архитектонска декоративна илустрација у Македонији, Србији и Црној Гори*, Београд 1957.

Pelekanidis 1977

С. Pelekanidis, *Studien zur frühchristlichen und byzantinischen Archäologie*, Thessaloniki 1977.

Petković 2010

С. Petković, *Rimske fibule u Srbiji od I do V veka n. e.*, Београд 2010.

Петрашиновић, Лудајић 1986

М. Петрашиновић, Н. Лудајић, Сондажна истраживања вишеслојне градине у Вучковици код Гуче, *ЗРHMЧ XVI*, 75-80.

Петровић 1975

П. Петровић, *Палеогеографија римских највише у Горњој Мезији*, Београд 1975.

Петровић 1993

П. Петровић, *Ниш у античко доба* (2. допуњено издање), Ниш 1993.

Pillinger 1994

R. Pillinger, Die malerische Innenausstattung frühchristlicher Kirchen in Noricum, in: *Das Christentum im bairischen Raum von den Anfängen bis ins 11. Jahrhundert, Symposium Passau 1989* (1994), Hrsg. E. Boshof - H. Wolff, 231-240.

Pillinger, Popova, Zimmermann 1999

R. Pillinger, V. Popova, B. Zimmermann, *Corpus der spätantiken und frühchristlichen Wandmalereien Bulgariens* (Schriften der Balkankommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 21). Wien 1999.

Поповић 1980

В. Поповић, Римски новац из Царичиног града, *Нумизматичар* 3, Београд, 121 – 128.

Роровић, 1982.

V. Rorović, Desintegration und Ruralisation der Stadt im Ost-Illyricum vom 5. bis 7. Jahrhundert n. Chr., in: *Palast und Hütte. Beiträge zum Bauen und Wohnen im Altertum. Tagungsbeiträge eines Symposiums der Alexander von Humboldt-Stiftung Bonn-Bad Godesberg veranstaltet vom 25.-30. November 1979 in Berlin*, Mainz, 1982, 545-566.

Поповић, 1985.

В. Поповић, Нови налази римског новца из Царичиног града, *Нумизматичар* 8, Београд, 1985, 45-48.

Поповић, 1988.

В. Поповић, Албанија у касној антици, у: *Илири и Албанци*, ур. М. Гарашанин, Београд, 1988, 201-250.

Роровић, 1999.

М. Роровић, *Tvrđava Ras*, Београд, 1999.

Роровић, Бикић, 2009.

М. Роровић и В. Бикић, *Vrsenice – kasnoantičko i srpsko ranosrednjovekovno utvrđenje*, Београд, 2009.

Прокоп, 1977.

Прокоп, *Bauten*, O. Veh (ed.), München, 1977.

Протић, 1940.

М. Д. Протић, *Драјачево и њејови славни синови*, Ниш, 1940.

Радичевић, 2002.

Д. Радичевић, Археолошка истраживања на Лишкој Тави код Гуче у 2000. и 2001. години, *ЗРНМЧ* XXXII, 2002, 37-48.

Радичевић, 2006.

Д. Радичевић, Археолошка истраживања на Лишкој Тави код Гуче 2002. и 2006. години, *ЗРНМЧ* XXXVI, 2006, 31-48.

Радичевић, 2009.

Д. Радичевић, Прилог проучавању рановизантијских фибула на територији Србије са посебним освртом на налаз са Лишке Таве код Гуче, *ЗНМБ* XIX/1, 2009, 403-420.

Ранковић, Икодиновић, 1973.

Д. Ранковић, М. Икодиновић, Извештај систематских истраживања Горњег Драгачева, *ЗРНМЧ* IV, 1973, 155-181.

Ранковић, Икодиновић, 1974.

Д. Ранковић, М. Икодиновић, Извештај систематских истраживања Доњег Драгачева, *ЗРНМЧ* V, 1974, 177-195.

Рашковић и др. 2000.

Д. Рашковић, Н. Берић, М. Бугар, М. Трифуновић, Г. Чађеновић, *Рановизантијска утврђења у крушевачком окружју*, Крушевац, 2000.

Симић, 1951.

В. Симић, *Историјски развој нашег рударства*, Београд, 1951.

Срејовић, 1983.

Д. Срејовић, Царски дворца, каталог: архитектонски украси, у: С. Ћелић (ур.), *Гамзирад – касноантички царски дворца*, Београд 1983, 88-92.

Станојловић, 1990.

М. Станојловић, Градина на Јелици – скидање фрагмената фресака, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 14, Београд, 1990, 75-77.

Стојић, 1986.

М. Стојић, *Gvozdeno doba u basenu Velike Morave*, Београд i Svetozarevo, 1986.

Стојић, 2004.

М. Стојић, *Пањевачки риди*, Београд, 2004.

Sulser, Clausen, 1978.

W. Sulser, H. Clausen, *Sankt Stephan in Chur. Frühchristliche Grabkammer und Friedhofskirche*, Zürich, 1978.

Holum, 2005.

K. G. Holum, The Classical City in the Sixth Century. Survival and transformation, in *The Age of Justinian*, ed. M. Maas, Cambridge University Press, 2005, 87-112.

Ferjančić, 1995.

S. Ferjančić, New Epigraphic Finds near Čačak, *Balkanica* 26, Beograd, 1995, 175-194.

Ферјанчић, Јеремић, Гојгић, 2008.

С. Ферјанчић, Г. Јеремић, А. Гојгић, *Римски епиграфски споменици Чачка и околине*, Чачак, 2008.

Cambridge Ancient History, vol. XIV, Late Antiquity: Empire and Successors, A. D. 425 – 600, (eds. A. Cameron, B. Ward-Perkins, M. Whitby), Cambridge Histories Online, Cambridge, 2008 (PDF format).

Чанак-Медић, 1978.

М. Чанак-Медић, Гамзиград. Касноантичка палата. Архитектура и просторни склоп, *Саопштења* XI, Београд, 1978.

Špehar, 2008.

P. Špehar, Late Antique and Early Byzantine fortifications in Bosnia and Herzegovina (Hinterland of the province of Dalmatia), in: *Höhensiedlungen zwischen Antike und Mittelalter von den Ardennen bis zur Adria*, Hrsg. H. Steuer, V. Bierbrauer, Berlin-New York, 2008, 559-594.

Ward-Perkins. 2008.

B. Ward-Perkins, Land, Labour and settlement, in: *CAH XIV*, 2008, 315-345.

Whitby, 2008.

M. Whitby, The Army, c. 420-602, in: *CAH XIV*, 2008, 288-314.

Zimmermann, 1995.

B. Zimmermann, Die Wandmalereiresteder Bischofskirche von Teurnia und der frühchristlichen Kirchen von Laubendorf und Duel, *Mitteilungen zur Christlichen Archäologie* 1, Wien, 1995, 9-22.

Градина на Јелици

Тридесет година археолошких истраживања (1984-2014)

Резиме

Удаљена око 110 km ваздушном линијом од Београда ка Југозападу, у близини свременог града Чачка, Градина (846 m) представља један од доминантних врхова планине Јелице са кога се пружа величанствен поглед на цео околни предео, десетинама километара унаоколо (Рудник, Равна Гора, долина Западне Мораве, Драгачево...). Зато није случајно што се живот на њој, са прекидима, одвијао у трајању од преко три миленијума, од праисторијских времена до раног средњег века, посебно у мање сигурним временима, када је човек тражио места за живот која су била штићена својим природним положајем.

Сам назив Градина (аугментатив) упућивао је на остатке неког већег насеља, а оно је, као што су то археолошка ископавања показала, на овом месту заиста и постојало. Легенде о Проклетој Јерини која је зидала (и овај) град, нису се потврдиле - живот у њему одавно је престао у време када је она била супруга деспота Ђурђа Бранковића (XV век).

Убрзо након обнове српске државе у првој половини 19. века, Градина постаје предмет интересовања љубитеља споменика прошлости, о чему је на овом месту писала Делфина Рајић. Након неколико обилазака, извештаја и случајних налаза, археолошка ископавања коначно почињу 1984. године и са прекидима трају до данас, под руководством проф. Михаила Милинковића, прво у оквиру пројекта Археолошког института, а потом Филозофског факултета у Београду. Након ранијих мањих захвата Завода за заштиту споменика културе Србије (Београд), ове године су обновљени архитектонски конзерваторски радови на Градини, али у организацији Завода за заштиту споменика културе у Краљеву. Градина је законом заштићен споменик културе. У научном смислу, она је афирмисана и ван граница наше земље. О њој су публиковани бројни извештаји и студије, а пре неколико година штампана је и једна монографија. Узима се у обзир у разним домаћим и страним научним синтезама. Изложба коју ор-

ганизује Народни музеј у Чачку прилика је да се заинтересованој публици на сажет начин пружи увид у досадашње резултате истраживања, као и да се представи релевантан избор налаза, од којих се неки по први пут објављују.

Најстарији трагови људског борава на Градини потичу из средине III миленија старе ере, из времена позног енеолита, као што је то утврдио Александар Булатовић (види прилог у овом каталогу). Он се настаља током раног бронзаног доба, да би свој највећи интензитет, у праисторијском периоду, доживео у време раног и старијег гвозденог доба (XI/X-VII, VI/V век п. н. е.). Тада се на овом месту, по свему судећи, налазило насеље градинског типа. Већину налаза чине уломци различито декорисаног керамичког посуђа, а у мањој мери је пронађено и оруђе од окресаног камена. Касније фазе живота на Градини, највише подизање града у VI веку, уништиле су добар део праисторијских остатака, тако да је интактан слој из ових епоха до сада установљен само на северним падинама Горњег града.

Од краја старијег гвозденог доба (VI/V век старе ере), па до касноантичког, односно рановизантијског периода, када је на Градини подигнут нов град (VI век), протекло је доста времена. Тек понеки налаз из римског времена (не рачунајући римске спотије употребљаване у VI и почетком VII века) сведочи о повременом боравању људи на овом месту, који нису оставили неки други материјални траг (остатке зграда и сл.). Извесну дилему представља датовање прве грађевинске фазе Базилике „А“ која би, судећи по налазима делова натписа које је протумачила Снежана Ферјанчић (види прилог у овом

каталогу), могла потицати из IV или V века. Забуну не би требало да уноси присуство римског новца (налазе новца је за ову прилику обрадио Милоје Васић), с обзиром да је он према својој вредности метала могао колати и у каснијим вековима, што је констатовано и на другим рановизантијским налазиштима.

Подизање новог великог утврђеног насеља са функцијом централног места у региону, које се уз извесну резерву може назвати градом, највероватније стоји у вези са грандиозним градитељским подухватом цара Јустинијана I (527-565), описаног од стране његовог хроничара Прокопија. По избору места, као и по својој структури, овај се град битно разликовао од претходних римских градова подигнутих у равницама. Његова основа била је неправилна, прилагођена конфигурацији терена, сходно принципима рановизантијске фортификације, посебно код тзв. висинских утврђења. Свакако, избор оваквих положаја био је последица несигурности изазване продорима варварских племена током Сеобе народа.

Унутар града су констатоване засебно брањене четврти (Горњи град, Северно и Јужно подграђе), док се за ареал на западним падинама још не зна да ли је био заштићен бедемима, као што је то скицирао Феликс Каниц. Подручје налазишта обухвата око 22 ha, рачунајући и некрополу око Базилике „В“. До сада је у њему, поред делова бедема, кула и капија, откривено и око 20 зграда световне намене. Поред тога, пронађени су остаци пет цркава, од којих је једна (Базилика „С“) имала крстионицу и била украшена каменом пластиком, као и сликаном зидном декорацијом, о чему је

писао Марко Капларевић. Наравно, то је тек мали део укупног броја грађевина (резиденција, стамбених зграда, радионица), а ни број цркава не мора бити коначан, имајући у виду колико их иначе може бити у рановизантијским насељима. Све ове грађевине биле су подигнуте од камена, углавном везаног малтером, уз повремену употребу сполија из римског времена (упореди прилоге Снежане Ферјанчић и Марка Капларевића), између осталог и фигуралних капители који су красили Објекат I-IV унутар Горњег града. Већином су имале застакљене прозоре, а неке и канализацију (Објекат I-IV). Из њих и њихове околине потиче велики број покретних налаза, пре свега керамике, али и других предмета. Ти предмети на себи својствен начин сведоче о некадашњем животу на овом месту: о надрегионалној повезаности и трговини (северноафричке и друге амфоре, које је обрадила Весна Бикић), као и о личној опреми, прибору и занимањима становника града. Налази откривају низ занатских делатности, захваљујући сировинама, полуфабрикатима и алату. Тако су посведочени прерада руде гвожђа, експлоатација каменолома и клесарска делатност, зидарство, ткање, обрада кости и рога, обрада дрвета, али и други занати. У брдско-планинском региону важну улогу играло је сточарство, поред обраде земље која је била мање интензивна него у равницама. Спорадични налази упућују на активности ван непосредне близине града (рибарство и виноградарство). У рановизантијском периоду, на северу Илирика, утврђена насеља преузимају улогу привредних центара, попут некадашњих вила рустика.

Градина на Јелици морала је бити и административни центар региона који се не може поуздано сместити ни у једну од познатих провинција (Прва Мезија, Далмација?). О осталим утврђеним насељима у њеној околини писао је Перица Шпехар. Не превише бројни налази дефанзивног и офанзивног оружја упућују на присуство наоружаних људи (остаје отворено питање да ли неке регуларне војне јединице, локалне милиције или плаћеничког одреда, односно „федерата“). У недостатку имена града не може се поуздано знати да ли је у њему столовао епископ (што се не може искључити), те да ли је насеље, имајући у виду број цркава као и налаз реликвијара, било, поред осталог, и верски центар. Одређене индикације упућују на размишљање о могућем присуству различитих хришћанских конфесионалних група. У сваком случају, на његовом најдоминантнијем месту, на самом врху Градине, стајала је Базилика „Е“, видљива издалека, попут симбола верске и цивилизацијске припадности, као што је то случај и са другим истовременим насеобинама (Царичин град, Злата и др.). Материјална култура типична је за Романе, односно РOMEЈЕ (аутохтону популацију), али се међу њом у малом броју налазе и предмети карактеристични за средине насељене германским племенима, посебно Гепидима, који су овде могли dospети као избеглица након пораза од Лангобарда и Авара 567. године. На овакве закључке упућују и резултати антрополошке анализе скелетних остатака. О месту Градине на Јелици у рановизантијској археологији Србије овде је писао Милоје Васић.

Крајем VI или почетком VII века град је страдао у снажном пожару који је на много

места оставио јасне трагове. Нагла катаклизма спречила је систематску евакуацију и самим тим потоњим археолозима сачувала бројне делове покућства и опреме. Тако је овај за сада безимени град доживео судбину бројних насеља широм Илирика изазвану пре свега продорима Авара и насељавањем Словена.

На рушевинама утврђеног комплекса нишло је, током раног средњег века, ново насеље. Мишљења аутора о почетку новог насељавања се разликују. Док неки овај процес смештају у време одмаклог VII столећа, на овом месту презентовани ставови Весне Бикић говоре оквирно о IX веку. Малобројност и недовољна проученост керамичких налаза поменутог периода,

као и недостатак могућности спровођења одговарајућих анализа заснованих на природним наукама, условили су овакво стање које ће се у даљим истраживањима променити. У сваком случају, ова грнчарија је израђена на начин уобичајен за средине насељене Словенима, уз спорадично присуство керамике типичне за Бугаре.

Нема сумње да је Градина на Јелици један од кључева за разумевања процеса који су доминирали на Балкану током рановизантијског периода, у време Сеобе народа и раног средњег века. Вреди подсетити на чињеницу да је управо у том периоду, на рушевинама Римског царства, дошло до основног формирања Европе какву данас познајемо.

Gradina on Jelica Mountain. Thirty Years of Archaeological Research (1984-2014) Summary

Situated around 110km southwest of Belgrade, as the crow flies, and in the vicinity of the modern city of Čačak, Gradina (846m) is one of the dominant peaks of the mountain Jelica, offering a magnificent view spanning tens of kilometres over the whole surrounding landscape (Rudnik, Ravna Gora, the West Morava river valley, Dragačevo, and further). Therefore, it is little wonder that life existed on it, with interruptions, for over three millenniums, from prehistoric times to the Early Middle Ages, particularly during turbulent times, when man was looking for a place to live, in areas already naturally protected by their position.

The augmentative meaning conveyed in the name “Gradina” itself suggests the remains of a bigger settlement and, as demonstrated by the archaeological excavations, it did, in actual fact, exist in this location. The widespread legends about the Damned Jerina (*Prokleta Jerina*) building this town, as well as many others, were not confirmed. Life in it had ceased to exist long before she be-

came the wife of Despot Djuradj Branković (15th century).

Shortly after the re-establishment of the Serbian state in the first half of the 19th century, Gradina became the subject of interest for devotees of historic monuments, about which Delifna Rajić writes. Thus, Gradina represents one of the first archaeological sites in Serbia. After a number of visits, reports and accidental discoveries, the archaeological excavations finally started in 1984. The excavations, with some interruptions, have continued until the present day, under the leadership of the below signed, first within the project of the Institute of Archaeology, and then the Faculty of Philosophy in Belgrade. After the previous, less extensive undertakings of the Institute for the Protection of Cultural Monuments of Serbia in Belgrade, architectural conservation works on Gradina were re-established by the Institute for Cultural Heritage Preservation in Kraljevo this year. Gradina is a cultural monument protected by Law. In a scientific sense, it is recognised outside the borders

of our country. Numerous reports and studies have been published on the subject, including a monograph a few years ago. It has been considered in a variety of scientific syntheses, both domestic and foreign. The exhibition organised by the National Museum in Čačak provides an opportunity for all those interested to obtain a concise insight into the results of previous research, as well as to present a relevant range of finds, some of which are displayed for the first time.

The oldest traces of human habitation on Gradina date back to the middle of the 3rd millennium BC, from the Late Eneolithic, as was determined by Aleksandar Bulatović (see the article in the catalogue). It continued throughout the Early Bronze Age and reached its greatest intensity in the prehistoric periods of the Early and Late Iron Age (11/10-7th, 6/5th century BC). At the time, we can say with great certainty, that there was a town-like settlement. Most finds comprise fragments of diversely decorated ceramic vessels and, to a lesser degree, stone chipped tools. Later phases of life on Gradina, in particular the building of the town in the 6th century, destroyed a big portion of the prehistoric remains, so that the only intact layer from these epochs has been found on the northern slopes of the Upper Town (*Gornji grad*).

From the end of the Late Iron Age (6/5th century BC) to the Late Antiquity, that is the Early Byzantine Period, when a new town was built on Gradina (6th century), a lot of time had passed. Only rare finds from the Roman times (with the exception of Roman spolia used during the 6th and the beginning of the 7th century) testify to occasional dwelling in this place, which left no other material traces such as the remains of buildings and

the like. A certain dilemma arises when dating the first construction phase of Basilica A, which could, according to the discovered parts of the inscription interpreted by Snežana Ferjančić (see the article in the catalogue), originate from the 4th or 5th century. The presence of Roman money alongside that of the Early Byzantine should not be confusing (money finds were processed by Miloje Vasić on this occasion), considering that, due to its metal value, it could have been in circulation in later centuries, as noted in other Early Byzantine sites.

The construction of a new, large fortified settlement functioning as the central place in the region, which could, with certain reservations, be called a town, is most likely connected to the grandiose construction undertaking of Emperor Justinian I (527-565), described by his chronicler Procopius. Being situated on one of the peaks of Jelica, not only by virtue of its position but by its structure as well, this town was, by and large, different from previous Roman towns built on plains. Its base was irregular, adapted to the configuration of the terrain, which was in accordance with the Early Byzantine fortification principles, particularly used in so-called hilltop fortifications. The choice of such a location was undoubtedly the consequence of the insecurity caused by barbarian invasions during the Great Migrations.

Within the town, separately defended areas were noted (the Upper Town and the northern and southern Lower Town), whilst it remains unknown whether the area on the western slopes was protected by ramparts, as sketched by Felix Kanitz. The site comprises an area of around 22ha, including the necropolis near Basilica B. Up to now, apart from parts of the ramparts, towers and gates,

twenty secular buildings have been discovered. In addition, the remnants of five churches have also been discovered, one of which (Basilica C) had a baptistery and was decorated with stone furniture and with painted wall decorations, as described by Marko Kaplarević. Of course, these are only a small part of the total number of buildings (residences, common dwellings and workshops). Even the number of churches does not have to be final, considering their numbers in other Early Byzantine settlements. These buildings were all built of stone, mostly fixed with mortar, and occasionally used Roman spolia (compare the articles of Snežana Ferjančić and Marko Kaplarević) and, among other things, figural capitals which decorated Building I-IV within the Upper Town. Most of them had glazed windows and some of them had a sewerage system (Building I-IV). A great number of movable finds came from them and their surroundings; mainly ceramics, but other artefacts as well, a selection of which is presented in this catalogue. In their own unique way, these objects testify to the life once led in this place, the supraregional connections and trade (North African and other amphorae, processed by Vesna Bikić), personal equipment, tools and the professions of the town's population. The finds of raw materials, partially finished products and tools, reveal a series of artisanal activities. Thus, the processing of iron ore, the exploitation of quarries along with stone carving and masonry, bone and horn treatment, wood processing as well as weaving and other activities, were testified. Cattle breeding played a significant role in the highland regions, together with agriculture, but which was less intensive than in the lowlands. Sporadic finds point to activities such as fishing and viticul-

ture outside the immediate proximity of the town. In the Early Byzantine Period, in the north of Illyricum, fortified settlements assumed the role of economic centres, as had previously been the case with *villae rusticae*.

Gradina on Jelica must also have been an administrative centre of the region, but it could not be placed, with any certainty, in any of the known provinces (Moesia Prima, Dalmatia?). Perica Špehar wrote about other fortified settlements in the surrounding area. Sparse finds of defensive and offensive weapons indicate the presence of armed people – whether they were a regular military unit, local militia or a mercenary unit, 'foederati', remains open to question. For the time being, due to the lack of the town's name, it remains equally unclear whether a bishop resided in it, which cannot be excluded as a fact, and, considering the number of churches as well as the discovery of a reliquary, whether it might have been, among other things, a religious centre as well. Certain clues lead us to consider the possible presence of different Christian confessional groups. Nonetheless, in a dominant position, at the very top of Gradina, was Basilica E, visible from afar as a symbol of religious and civilisational affiliation, as was the case with other concurrent settlements (Caričin grad, Zlata and others). Material culture is typical of the Romani, that is 'Romaioi', an autochthonous population, although within it there is also a small number of objects that are typical of areas populated by Germanic tribes, especially the Gepids, who might have come here as refugees after being defeated by the Langobards and Avars in 567. The anthropological analyses of skeletal remains additionally point to these conclusions. Miloje Vasić writes about the

significance of Gradina on Jelica in the Early Byzantine archaeology of Serbia.

At the end of the 6th, or the beginning of the 7th century, the town was devastated by a great fire which left its obvious traces in many places. A sudden cataclysm prevented a systematic evacuation and thereby preserved numerous household items and equipment for archaeology. Thus, this still nameless town experienced the same destiny as many others all over Illyricum, caused mainly by the Avar invasions and Slavic settling.

During the Early Middle Ages, on the ruins of the fortified complex, a new settlement was built. Authors' opinions differ regarding the start of this new settling. While some date this process back to the late 7th century, the presented opinion of Vesna Bikić suggests a period in the region of the 9th cen-

tury. The scarce and insufficiently studied ceramic finds of the aforementioned period, combined with the inability to conduct appropriate scientific analyses, gave rise to these circumstances, which will change in the future. In any case, this pottery was made in a way typical of areas populated by the Slavs, with the sporadic presence of typically Bulgarian ceramics.

There is no doubt that Gradina on Jelica is one of the keys to understanding the processes which dominated in the Balkans during the Early Byzantine Period, at the time of the Great Migrations and the Early Middle Ages. A fact worth mentioning is that in this very period, on the ruins of the Roman Empire, the fundamental formation of Europe, as we know it today, happened.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

903/904(497.11)(083.82)
069.51:903/904(497.11)(083.82)
902.2(497.11)“1984/2014” (082)

ГРАДИНА на Јелици : тридесет година археолошких истраживања (1984-2014) / [каталог изложбе] уредили Михаило Милинковић и Перица Шпехар ; [аутори текстова Делфина Рајић ... [и др.] ; аутори каталожних јединица Александар Булатовић ... [и др.] ; фотографије Марко Бојовић, Михаило Милинковић, Небојша Борић] = Gradina on Jelica Mountain : thirty years of archaeological research (1984-2014) / [exhibition catalogue] edited by Mihailo Milinković and Perica Špehar ; [authors of articles Delfina Rajić ... [et al.] ; authors of catalog units Aleksandar Bulatović ... [et al.] ; photographs Marko Bojović, Mihailo Milinković, Nebojša Borić]. - Чачак : Народни музеј = Čačak : The National Museum, 2014 (Чачак : Тригон). - 214 стр. : илустр. ; 23 см. - (Изложбени каталози / Народни музеј, Чачак ; 18)

Текст штампан двостубачно. - Тираж 300. - Напомене и библиографске референце уз радове. - Библиографија: стр. 195-205. - Summary.

(978-86-84067-54-0)

1. Милинковић, Михаило, 1954- [аутор]
[уредник] [фотограф] 2. Шпехар, Перица, 1974-
[аутор] [уредник] 3. Рајић, Делфина, 1961-
[аутор]

а) Народни музеј (Чачак) - Збирке -
Каталози б) Археолошки налази - Градина -
Каталози с) Археолошка налазишта - Градина
- Зборници

COBISS.SR-ID 209266700

DIANAЕ
TASTATVSV
CRISPGIVS
DECVEQV
COHORIML